

A. Tunalı Hilmi Bey (1871-1928)

Tunalı Hilmi Bey Bulgaristan'da Tuna Irmağının kenarında bulunan Eski Cuma (Targovişte) kasabasında 28 Ağustos 1871 tarihinde dünyaya gelmiştir. Annesi Hacı Abdullahlar ailesinden Rukiye Hanım, Babası Kantarcioğulları ailesinden tütün fabrikası sahibi ve reji tütün eksperisi İsmail Hakkı Efendi'dir. Fehmi, Şükrü ve Faik adlarında üç erkek kardeşi bulunan Hilmi Bey'in ailesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Türkiye'ye göç etmiştir. İstanbul Üsküdar'a yerleşen ailesi ile birlikte Hilmi Bey'in hayatı boyunca sürecektir muhacereti de başlamıştır. Babasının iflas edip ticaret tahsildarı olarak memuriyete girmesi üzerine Anadolu'nun çeşitli kentlerinde bulunmuştur. Hilmi Bey, ilkokulu Üsküdar İptidaisinde, ortaokulu Fatih Askerî Rüştiyesinde, liseyi Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisinde okumuş, buradan da Gülhane Askeri Tıbbiyesine girmiştir. Tıbbiyedeki eğitimi sırasında Jön Türk Hareketine katılmış, Gizli Mektepliler Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Fikirlerini özgürce ifade edebilmek için Tıbbiyedeki eğitimi tamamlamadan son sınıfta 1895 yılında Avrupa'ya kaçmış, İsviçre'nin Cenevre kentine yerleşmiştir. Cenevre Üniversitesi'nin Hukuk ve Pedagoji bölümlerine devam ederek yüksek öğrenimini tamamlamıştır. Burada İsviçreli Juliette hanımla evlenmiştir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Hürriyet adını alan Juliette Hanımla evliliğinden Sevda ve İnsan isimli iki çocukları dünyaya gelmiştir. Tunalı Hilmi, II. Abdulhamit yönetimine karşı İstanbul'da başlatmış olduğu mücadeleyi Cenevre'de de sürdürmüştür. Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti ile birlikte Cenevre'de 21 Aralık 1896'da Osmanlı İhtilal Komitesini kurarak, Osmanlı Gazetesini çıkarmışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından dağıtılan gazetede yazılarında, halkı istibdat yönetimine karşı harekete geçirmeye çağırmış, Türkçü, milliyetçi, cumhuriyetçi fikirleri ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Jön Türk hareketinin hedeflerini açıkladığı 11 broşürden oluşan Hutbeler isimli broşürleri yayımlamaya başlamıştır. Bu dönemde Jön Türklerin bir ara Sultan II. Abdülhamid ile geçici bir anlaşma yapması üzerine, 1900'de kısa bir süre Madrid Sefaretinin Türkçe Başkâtipliği görevine atanmıştır. Ancak siyasi faaliyetlerini burada da sürdürdüğü için 25 Nisan 1901'de memuriyetine son verilmiştir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Tunalı Hilmi Bey, Mısır'a cemiyetin müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Burada cemiyetin Kahire şubesini yeniden örgütlemiş, "Hak" adıyla bir gazete çıkartılmasını sağlamıştır. Ardından da ailesi ile birlikte Kahire'ye yerleşmiştir. Burada Hıdiv ailesinin ve Türk ailelerin çocuklarına Türkçe dersleri vererek ve Kanun-ı Esasi ve Hak gazetelerinde makaleler yazarak muhtelif mahkemelerde çalışarak geçimini sağlamaya çalışmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra İstanbul'a dönmüştür. İttihat Terakki Cemiyetinin iktidarı ile birlikte sürgün hayatı sona eren Hilmi Bey 1 Eylül 1909'da Karadeniz Ereğlisi kaymakamlığına atanmıştır. Burada yaptığı çalışmalarla halkın sorunlarını gidermeye ve sosyal yaşantılarını da kolaylaştırmaya çalışmıştır. Örneğin Ereğli'de dilekçe usulünü kaldırmış, bürokratik işlemleri azaltmıştır. Ayrıca Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti'ni kurarak küçük yaşta çocukların evlendirilmesini ve aşırı düğün masraflarını kaldırmayı amaçlamıştır. Yine Tunalı Hilmi Bey'in girişimleriyle 8 Aralık 1909 tarihinde Karadeniz Ereğlisi Osmanlı İçki Düşmanları Cemiyeti kurulmuştur. İki Hıristiyan, beşi hiç içki kullanmamış olan toplam 69 kişilik bir heyetle çalışmalarına başlayan cemiyet, Haziran 1910 tarihinde Sırat-ı Müstakîm Dergisi'nde Nizamnamesini yayımlayarak küçük yaşta

çocukların zararlı alışkanlıklardan korunmasını amaçladığı kuruluş felsefesini kamuoyuna duyurmuştur. Tunalı Hilmi Bey Karadeniz Ereğli kaymakamlığı görevinden sonra, 1911 ve 1913 yılları arasında Silivri, Bayburt ve Ordu kaymakamlıklarında bulunmuştur. Bayburt kaymakamlığı sırasında, işsizlik nedeniyle dilencilik yapmak zorunda kalanlara yardım etmek amacıyla, Bayburt Müslüman Dilendirmezler Cemiyeti'ni kurmuştur. Cemiyet yoksul kişilerin dilencilik yerine iş bulmalarına yardım etmek amacıyla Bayburt eşrafından ve şehrin ve bürokratlarından oluşturulmuştur. Ardından da 1913 yılında Musul'a Mülkiye Müfettişi olarak atanmıştır. Daha sonra 1914 yılında İşkodra'ya, 1915 yılında Gemlik Kaymakamlığına, 1916 yılında ise Muhâcirin Müdirîyet-i Umumiyesi Müdürlüğü Dış Sevkiyat memurluğu görevlerine getirilmiştir. Bu görevi sırasında savaş nedeniyle Türkiye'ye göç eden ve sığınanların durumlarını düzenleme ve teftişinden sorumlu olduğu için Anadolu'yu karış karış gezmiştir.

Tunalı Hilmi Bey'in bu örnek idareciliklerinin ardından Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin adayı olarak 1919 yılında son Osmanlı Mebusan Meclisine Bolu Milletvekili seçilmiştir. İstanbul'da toplanacak Meclis için Bolu Livasında 14 Aralık 1919 tarihinde yapılan seçimde Tunalı Hilmi Bey'in dışında, Müftü Ahmet Tayyâr (Çulha), Nuhzâde Mehmet Vasfi ve Mehmet Cevat Abbas (Gürer) Beyler mebûs seçilmişlerdir. Tunalı Hilmi Bey Dördüncü Meclis-i Mubusa'nın bu kısa döneminde Layiha Encümen üyeliği görevinde bulunmuş, Mecliste Müdafaa-i Hukuk Grubu ile birlikte hareket etmiş ve Misak-ı Millî'nin kabulünde etkin rol oynamıştır.

İstanbul'da Mütareke döneminde zor koşullar altında toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Misak-ı Millî'yi kabul etmesi sonunu hazırlamış, 16 Mart 1920'de İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş, bazı milletvekilleri tutuklanarak Malta adasına sürgüne gönderilmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, 17 Mart 1920'de derhal olağanüstü yetkili bir meclisin Ankara'da toplanmasına karar vermiştir. Ardından 19 Mart 1920'de bir genelge yayımlanarak her livadan beşer kişinin seçilmesi, Meclis-i Mebusan üyesi iken, Meclisin kapatılması üzerine Ankara'ya gelen mebusların da Meclisin üyesi sayılacağı belirtilmiştir. Bu genelgeye göre düzenlenen seçimlerde I. Dönem TBMM Meclisi için Tunalı Hilmi Bey'in yanı sıra Hacı Abdullah Sabri (Aytaç), Abdülvehhâb, (Abdülvehhâb Bey'in yerine Yusuf İzzet Paşa), Dr. Fuat (Umay), Mehmet Cevat Abbas (Gürer), İlyaszâde Mehmet Şükrü (Gülezer), Nuri (Aksu) Bey Bolu Mebûsu olarak Büyük Millet Meclisine girmişlerdir.

Tunalı Hilmi Bey, İstanbul'dan Ankara'ya 27 Nisan 1920'de gelerek Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarına katılmıştır. Meclisin açıldığı günlerde baş gösteren iç isyanlar Bolu ve çevresinde de bir hayli etkili olmuştur. Tunalı Hilmi Bey de seçim bölgesindeki isyanları önlemek için meclisteki yasama faaliyetlerini bir yana bırakarak seçim bölgesine gitmiştir. Ancak daha önce kaymakamlığını yapmış olduğu Ereğli'nin 8 Haziran 1920 tarihinde Fransızlar tarafından işgal edilmek istenmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla sınırlı sayıdaki kuvvetlerle bölgeyi savunmakla görevlendirilmiştir. Kısa sürede örgütleyebildiği Kuva-yı Milliye güçleri ile şehri korumayı başarmıştır. Türk kuvvetlerine göre daha üstün kuvvete sahip olan Fransızlar şiddetli direniş karşısında fazla ilerleyememiş, 18 Haziran 1920'de geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Tunalı Hilmi Bey, Ereğli direnişindeki kahramanlığı sebebiyle 21 Haziran 1924'te Büyük Millet Meclisi tarafından kırmızı-yeşil şeritli İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

Tunalı Hilmi Bey, I. TBMM Milletvekilliği sırasında İrşad, Millî Eğitim, İktisat, Sağlık-Sosyal Yardım ve Tasarı Komisyonlarında çalışmıştır. Kanunlara numara konulması ve millî marşın TBMM kararıyla seçilmesi için verdiği önergeler kabul edilmiştir. İkiisi, hitaplarda ve resmî yazışmalarda lakap ve aşırı saygı ifadelerinin kaldırılmasına dair olmak üzere 17 kanun önerisi yapmıştır. Özellikle milliyetçilik ve Türkçülük konularında meclis kürsüsünde en çok konuşan mebus olmuştur. Dönem içinde 39'u gizli oturumda olmak üzere kürsüde konuşma sayısı 295 olup, 50 de soru

önergesi vermiştir.

Tunalı Hilmi Bey, II. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde 1921 yılında vilayet yapılan Zonguldak'tan milletvekili seçilmiştir. I. Grup adayı olarak seçildiği Zonguldak'tan bu dönemde Ahmet Ragıp (Özdemiroğlu), Halil (Türkmen), Yusuf Ziya (Özençi) Beyler de seçilmişlerdir. İkinci Meclis açıldığında Cumhuriyet Halk Fırkasının içinde yer alan Tunalı Hilmi Bey bu partiye üyeliğini ölene dek sürdürmüştür. İkinci mecliste de İrşad, Diyanet ve Evkaf, Mübadele, İmar ve İskân, Kanun-i Esasi Encümenlerinde görev yapmıştır. Üçüncü Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinde de Cumhuriyet Halk Partisinden Zonguldak'tan Hüsnü (Korel), Ahmet Ragıp (Özdemiroğlu), Mehmet Nazif (Sirel), ve Rifat (Vardar), Halil (Türkmen) Beylerle birlikte seçilmiştir.

TBMM'nin ilk döneminden itibaren aktif çalışan Tunalı Hilmi Bey, bu konudaki istikrarını II. TBMM döneminde de devam ettirmiştir. Tunalı Hilmi Bey II. Dönem TBMM'de 13 kez kanun teklifinde bulunmuş; özellikle memlekette birçok noktanın savaş sonrası tamirinin gerekliliği ve mübadeleyle gelecek olan Türkler için İmar Vekaleti kurulmasını teklif etmiş ancak Teşkilat-ı Esasiye'de vekaletlerin adedi belli olduğundan, anayasaya aykırı görülerek reddedilmiştir. Aynı şekilde muhacirlerin iskani için tedbirler alınması gerektiğine dair talepte bulunmuştur.

Tunalı Hilmi Bey'in en çok önem verdiği ve üzerinde durduğu konulardan birisi Türkçedir. Bu konuda Millî Mücadelenin en sıcak günlerinde Kütahya Eskişehir Muharebeleri sonrasında Meclisin Kayseri'ye taşınması hazırlıkları sırasında yapılmış olan Mebusların gelecekte beklenenleri konulu bir ankete bir milletin bağımsız olabilmesi için dilin de bağımsız olması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu amaçla Türkçenin sadeleştirilmesi konusunda ilk yasal girişimi başlatmış, terimlerin ve okul kitaplarının Türkçeleştirilmesi, öz Türkçe kurallarına uymayan gazete ve dergilere yayın hakkı verilmemesi, resmi yazışmalarda yazım kurallarına dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Tunalı Hilmi Bey eğitimin yaygınlaştırılması için ilköğretimin her Türk kızı ve oğlu için zorunlu olması gerektiğini savunmuştur. Bu amaçla matbaaların kurulması, kitaplar ile ders araç gereçlerinin dağıtılması, bütçeden en fazla ödeneğin eğitime ayrılması gerektiği önerisinde bulunmuştur. Ayrıca sanat eğitiminin ciddiyetle uygulanması için resim atölyelerine, konservatuvarlara, tiyatro salonlarının açılmasına ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir.

Tunalı Hilmi Bey'in TBMM'de sunduğu teklif ve önerileri dönem koşullarının çok ilerisinde yenilikler taşıması nedeniyle, çoğunlukla dikkate alınmamış, kabul görmemiştir. Örneğin seçim sisteminin yeniden düzenlenmesini, 18 yaşını dolduran herkesin oy kullanmasını, seçimlerin aynı günde yapılmasını, milletvekillerinin seçim bölgelerine mensup kişilerden belirlenmesi gerektiğini savunmuşsa da reddedilmiştir. Yine Tunalı Hilmi Bey kadın haklarının da yılmaz savunucusu olmuş, kadın hakları konusunu meclise taşıyan ilk vekil olmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kadınlara seçme hakkı ilk kez 15 Kasım 1921'de Köy ve Bucak Yönetimi Kanun Tasarısı görüşülürken ele alınmıştır. Köylerde erkek nüfusun azaldığını kadınlara oy hakkının verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak bu teklife şiddetle karşı çıkmış dikkate alınmamıştır. Tunalı Hilmi Bey bir süre sonra konuyu tekrar Meclis gündemine taşımış 3 Nisan 1923 tarihinde seçim kanunu müzakereleri sırasında seçim için yapılacak sayımda kadınlarında sayılması gerektiğini belirtmişse de dikkate alınmamış reddedilmiştir. Tunalı Hilmi Bey hayatı boyunca köylüye çok önem vermiş ve eserlerinin çoğunluğunu da onlara hitaben yazmıştır. Memiş Çavuş isimli eserinde köylülerin sorunlarını dile getirmeye çalışmıştır. Türk köylüsünün üretimini arttırıp toplanan ürünün himaye edilebilmesi için kooperatifler kurulmasını önermiştir. Ayrıca birbirine yakın köylerin birleştirilerek bir köy federasyonunun kurulmasını önermiştir. Ayrıca birbirine yakın köylerin birleştirilerek bir köy federasyonunun kurulmasını önermiştir. Ayrıca birbirine yakın köylerin birleştirilerek bir köy federasyonunun kurulmasını önermiştir. Ayrıca birbirine yakın köylerin birleştirilerek bir köy federasyonunun kurulmasını önermiştir.

Tunalı Hilmi Bey ilk defa mecliste işçi hakları konusunu cesurca gündeme getirip çözüm önerilerinde bulunmuştur.

Örneğin Ankara- Sivas demiryolu hattında çalışan işçilerin mağduriyetini gidermek için bir an önce Mesai Kanununun çıkarılması gerektiği bildirmiştir. Aynı şekilde Feshane'de çalışan bir işçinin, iki gözünü kaybetmesi üzerine bu tür kazaların önlenmesi için tedbirlerin arttırılmasını, işçilerin ücret azlığından fakrû zaruret içerisinde bulunduğunu, kadın işçilerin yeterince beslenmedikleri için nüfus artış politikasının olumsuz etkileneceğini, kanunen iki yılda bir zam yapmamak için şirketin işçileri iki yılları dolmasına yakın işten çıkarıp, bir müddet sonra tekrar işe aldığını belirtmiştir. Ayrıca yeni ustalar yetiştirebilmek amacıyla tersanede bir sanat okulunun açılarak Darüleytamdan 500 çocuğa burada eğitim verilerek kalifiye işçilerin yetiştirilmesini önermiştir.

Tunalı Hilmi Bey milletvekilliği sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisine kömür madenlerin millileştirilmesi, genel bir halk sağlığı programının uygulanması, frengi ile mücadele edilmesi, hapisane şartların iyileştirilmesi, şehit ailelerine yardım edilmesi, eğitim programlarına çocuk bakım derslerinin konulması, Arapça tefsir kitaplarının Türkçeye çevrilmesi, yılbaşı günlerinin resmi tatil ilan edilmesi, otomobil kazalarının önlenmesi için tedbirler alınması gibi birbirinden farklı konularda bir çok önerge vermiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e öncü bir aydın olmasından daha çok Ankara'nın en işlek caddesine verilen isminden dolayı tanınan Tunalı Hilmi Bey uzun sürgün hayatının bir sonucu olarak tüberküloz hastalığına yakalanmıştır. Bu yüzden de Meclis'teki faaliyetlerini ilk kez aksatmaya başlamış, 1926 yılında tedavi olmak üzere Avrupa'ya gitmiş ancak iyileşmeden dönmüş ve uzun bir süre Büyükkada'daki evinde hasta olarak yatmıştır. 26 Temmuz 1928 tarihinde vefat eden Tunalı Hilmi Bey önce İstanbul'daki Maçka mezarlığına gömülmüş daha sonra ailesinin isteğiyle Ankara'ya getirilerek Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Fahri KILIÇ

KAYNAKÇA

AKŞİN, Sina, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınevi, Ankara 2002.

ALP, Mine, **Millî Mücadele'de Zonguldak ve II.III. TBMM'DE Zonguldak Milletvekillerinin Hayatları ve Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

ATEŞ, Sabri, **Tunalı Hilmi Bey Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın**, Tarih Vakfı Yurt, Yayınları, İstanbul 2009.

AYDIN, Ayşe, **Tunalı Hilmi Bey Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Eserleri**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

Bolu İl Yıllığı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi.30.10.0.0.5.30.4. 08.03.1923.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi.30.10.0.0.5.30.6.38. 26. 22.11.1924.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923, Cilt: 3**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

EYİCİL, Ahmet, **"Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti"**, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:13, Ankara

2002, s.409

GOLOĞLU, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet, Birinci Büyük Millet Meclisi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.

İstiklal Madalyası Defteri, 1731 sıra numaralı.11 Kanun-ı evvel 1340.

Hakimiyet-i Milliye, 27 Temmuz 1928.

KARAKILIÇ, Cem, **“Madde Bağımlılığıyla Mücadele Tarihimize Ait İlk Teşkilat Karadeniz Ereğlisi Osmanlı İçki Düşmanları Cemiyeti”**, Akademik Bakış Dergisi, ss-1-5.

Koleksiyoncular Derneği, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Tunalı Hilmi Bey**, Çankaya Belediyesi Yayınları, Ankara 2006,

KUMBASAR, H. Murat, **“Dilencilikle Mücadelede Bayburt Örneği”**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 29, Erzurum 2008, ss.120-143.

KURAN, Ahmet Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

Milliyet, 5 Ağustos 1928.

ÖZTÜRK, Enise Aslı, **Tunalı Hilmi Bey'in I. TBMM'deki Yasal Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006.

SARIKOYUNCU, Ali, **Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

SILAN, Sahir Necmettin, Yay-Haz-Cihangir Gündoğdu ve TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, **İlk Meclis Anketi Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri**, TBMM Basımevi, Ankara 2004, s.81.

TBMM Arşivi

<https://www.tbmm.gov.tr/milletvekili>, Erişim, 31.07.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d02/SM_65_1_2.pdf, Erişim, 31.07.2024.

TBMM Zabıt Ceridesi, c. 9, s. 255, 292. TBMM Matbaası, Ankara 1944.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, Cilt 1-4, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara,1985.

TBMM Sicil Arşivi, Tunalı Hilmi Bey'in Tercüme-i Hal Kâğıdı”, Dosya No:65

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C III,, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.

TUNCER, Rümeyza, **Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Son Döneminden TBMM I. Dönemine Katılan Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.

Türk Ansiklopedisi, **“Tunalı Hilmi”**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981, s.493.

ULUSOY, Can, **Bir Jön Türk Olarak Tunalı Hilmi ve Siyasi Düşüncesi**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

30/10/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/a-tunali-hilmi-bey-1871-1928/?pdf=7467> adresinden erişilmiştir